

Tóth István György

TURÁNBÁNYA?

*Értékválasztások, beidegződések és az illiberalizmusra
való fogadókészség Magyarországon*

„Te úgy vagy te ahogy én vagyok én / mi egy-
formák vagyunk nagyjából / a helyzetnek nincs
semmi oka, hogy megváltozzon magától.”

Európa Kiadó zenekar

A HELYZET

A társadalom értékszerkezetének kutatása/leírása, annak összes definíciós, mérési és interpretációs nehézségével együtt, tulajdonképpen egyszerűbb feladat, mint az, hogy praktikus tanácsokat fogalmazzunk meg az értékszerkezete esetleges megváltoztatására. Utóbbihoz többen hozzáfogtak már, és vagy csúfos kudarcot vallottak, vagy kísérleteik védhetetlen, az embereket megnyomorító rezsimeket eredményeztek.

Az értékvizsgálatoknak és interpretációiknak azonban a magyar társadalomra vonatkozóan is vannak előzményei és azoknak vannak tanulságai. Jobban tesszük talán, ha előbb összerakjuk az ezek által feltérképezett tényeket vagy tényeknek látszó interpretációkat, aztán meglátjuk, mire juthatunk a segítségükkel. A továbbiakban ezt teszem.

KORÁBBI MAGYARORSZÁGI ÉRTÉKVIZSGÁLATOK

Hankiss Elemér a nyolcvanas évek elején – az 1977 és 1981 között végzett értékvizsgálatai alapján – felemás, negatív modernizációról beszélt, amelyet a hagyományos, tradicionális közösségi értékrend erőteljes visszaszorulása mellett az individualizmus/egoizmus értékeinek „túlfutásával” jellemezett (HANKISS et al. 1982). Mindezt – áttételesen – interpretálhatjuk úgy (és ezt Hankiss is megtette), hogy az erőszakos és túlzott állami centralizáció kiölte a természetes közösségiséget a magyar társadalomból, és egyfajta nyers egoizmusnak, a „kaparj, kurta” imperatívuszának adta át a terepet. Nagyjából ugyanebben az időszakban (és aztán a kilencvenes években jelen sorok szerzőjével együtt a rendszerváltás Magyarországon is) Kornai János a szocialista berendezkedésben tapasztalható paternalista tendenci-

ákra hívta fel a figyelmet (KORNAI 1980; CSONTOS–KORNAI–TÓTH 1996). Utóbbi vizsgálatainkban azt találtuk, hogy a magyar lakosság szisztematikusan alábecsüli az állami beavatkozás költségeit (adóárát), ennél fogva ott is állami beavatkozást és újraelosztást vár/remél/követel, ahol általában hatékonyabb, olcsóbb és esetleg méltányosabb is lehetne a magán erőforrásokra támaszkodni és a piaci, vagy legalábbis a társadalom tagjai közötti horizontális kooperációkban bízni.

2009-ben, abból a sejtésből kiindulva, hogy a magyar gazdaság tévútra kerülése és a rendszerváltás utáni nyugatos felzárkózási kísérletünk ismételt kudarcossága „fejben dőlt el”, a TÁRKI-ban részletes értékvizsgálatot folytattunk. Ebben a vizsgálatban (TÓTH 2010) amellelt, hogy konstatáltuk: Magyarország a világ értéktérképén nagyjából pontosan ugyanott helyezkedik el, mint ahová a földrajzi elhelyezkedése is predesztinálja (vagyis a nyugati kultúra szélén, a balkáni és az ortodox világok közelében), négy konkrét jelenséget emeltünk ki a magyar érték szerkezet sajátosságaként.

Az olvasótól előre is elnézést kérve a leegyszerűsítő összefoglalás miatt, de azt állapítottuk meg, hogy a magyar társadalom

- erősen bizalomhiányos (mind a más embertársainkkal, mind pedig az intézményekkel kapcsolatos bizalom tendenciáit illetően);
- felemás viszonyban van a normakövetés és normaszegés megítélését illetően (korrupciós percepciója relatíve magas, de mindezt hajlamos az élet részének tekinteni, és persze a korrupciós gyakorlatokat alapvetően nem magunknak, hanem a szabályokat a tőlünk eltérően nem követő embertársainknak tulajdonítjuk);
- a gazdaságban kialakult egyenlőtlenségeket igazságtalanul nagynak, és ami ennél talán még fontosabb, az érvényesülés módját és így az egyenlőtlenségek kialakulásának mechanizmusait is elfogadhatatlannak tartjuk, nem a teljesítményekhez, hanem kiskapukhoz, normaszegéshez, mások kárára való törtetéshez kötjük, és összességében az egész gazdasági működésmódot zéró összegű játéknak tartjuk;
- erősen államfüggő (az újraelosztást és az állami megoldásokat jobban támogatja, mint a piac megoldásait és technikáit).

Nem szándékosan ugyan, de végül, hasonlóan Hankiss korábbi értékvizsgálatahoz, mi is négy év elteltével folytattunk le egy újabb elemzést (2013-ban, tehát más gazdasági és politikai kontextusban). Eredményeink nagyjában és egészében ugyanazt mutatták, mint a 2009-es vizsgálatban, ami persze megnyugtató, hiszen a társadalom értékeitől nem várhatunk gyors változásokat, és jobb is, ha ilyen nem történik (KELLER–TÓTH 2013; KELLER 2014). Volt viszont valami, ami új színt hozott az interpretációkba. Miközben a paternalizmus vagy az igazságosság kérdéskörében sok változást nem találtunk, az intézményi bizalom és a korrupciós percepció alaposabb vizsgálata egy addig

szociológiai eszközökkel nem kutatott, bár a politikai elemzésekben nem ismeretlen jelenségre világitott rá. Arra, hogy az intézményi bizalom és a korrupciós percepció is közvetlenül összefügg a politikai preferenciákkal. Vagyis ha a „mieink” vannak hatalmon, akkor jobban bízunk az általuk kontrollált intézményekben és elnézőbbek vagyunk a tapasztalható korrupciós gyakorlatokat illetően is. Bízvást gondolhatjuk, hogy ez nem volt teljesen új jelenség Magyarországon, csak éppen pont a 2010-es földindulásszerű politikai változás után lett jobban látható. Ugyanakkor azt is valószínűsíthetjük, hogy ez a fajta „törzsi” morál inkább erősödött, mint gyengült volna a 2013-at megelőző 15-20 évben. Azóta meg pláne. (Ráadásul, mint ahogy konkrétan és erőteljesen meg is fogalmazta egy kormányközeli filozófus: jogosan és morálisan indokolhatóan történik az erőforrások átcsoportosítása a nemzeti érdekek érvényesítésére: „Amit korrupciónak neveznek, az gyakorlatilag a Fidesz legfőbb politikája” – mondta Láncki András a *Magyar Idők*ben 2015. december 20-án megjelent interjújában.)

Egy egészen friss, 2015–16-os elemzésünkkel a TÁRKI-ban azt elemeztük, hogy van-e valamilyen összefüggés a gazdasági válság és a társadalmi kohézió között (TÓTH szerk. 2016). Mivel makroszinten, ha egyáltalán bármit, akkor csak maximum párhuzamosságokat, sztochasztikus, véletlenszerű összefüggéseket láthatunk egy nyolc-tíz éves makrogazdasági idősor és az ugyanebben az időszakban megfigyelt társadalmi kohéziós mutatószámok idősora között, ezért mikroszinten, a háztartások szintjén vizsgáltuk meg, hogy összefügg-e a háztartásban megtapasztalt válságok a kohéziós attitűdökkel. Eredményül azt kaptuk, hogy bizony nem nagyon. A munkaerőpiaci vagy valamilyen más válságokot elszenvedett háztartások kissé nagyobb mértékben igényelnék ugyan az állam munkaerőpiaci részvételét, de ez egyfelől nem nagy változás, másfelől pedig nem is jelent semmilyen strukturális fordulatot. A társadalomban való előrejutás módjait illető, alapvetően a piaczgazdasági működés legitimációs mechanizmusaival kapcsolatos vélekedéseink között a korábbiakhoz képest is jobban előtérbe került az az álláspont, amely szerint az előrejutás elsősorban a megfelelő kapcsolatokon múlik, és sokkal kevésbé a törekvésen vagy az egyéni ambíciókon.

TÖRTÉNELEM

Ha ezt mind összerakjuk, déjà vu érzésünk támad. Ismerősnek tűnik a helyzet, mintha már hallottunk/olvastunk volna erről. És tényleg. Ami a kulturális értéktérben való elhelyezkedésünket illeti, arról Karácsony Sándor – tán kevés empirikus kutatással, viszont jelentős beleérző képességgel – azt mondja, hogy a magyar „Ázsia és Európa öleléséből született lé-

lek” (KARÁCSONY 1985, 54). És persze a társadalmi előrejutásról lásd Móricz. A politikai kapcsolatokról lásd Mikszáth...

Ideje tehát azt keresni, miben is rejlenek az okok, az évtizedeken vagy akár évszázadokon is áthúzódó makacs tendenciák, a mozgatórugók, a magyarázatok. Azt, hogy ez néplélek vagy genetika, zárjuk ki mindjárt az elején. Ne vesztegessünk szót arra, hogy van-e itt helye valamiféle etnoeszencializmusnak vagy éppen nemzeti historizálásnak. Dehogy van. Szerintem nincs és nem is szeretném keresgélni. Úgy vélem, az évtizedes vagy évszázados állandóság mögött nem valamifajta testileg vagy lelkileg adott állandóságot kell keresnünk, hanem társadalmi sajátosságokat, intézményi meghatározottságokat.

Ha nem bízunk az intézményeinkben, akkor biztosan rosszak a tapasztalataink – nekünk, a szüleinknek, nagyszüleinknek. A családi emlékezetben, történelemismeretünkben ott van annak az országnak a világa, amelynek igazi, saját maga által kidolgozott és nem a megszállók által dominált közléte vagy pláne közigazgatása tulajdonképpen soha nem volt. Ha azt gondoljuk, hogy az érvényesüléshez kiskapukon, kisebb-nagyobb csalásokon és normaszegéseken át vezet az út, akkor csak felidézünk, hogyan lehetett túlélni a szocializmus idején az „első társadalmat” és az „első gazdaságot” a második társadalom és a második gazdaság segítségével. Amihez mindig is kellett valamifajta zsviványság, ravaszság, túlélési képesség. „Ha a magyar utoljára megy be a forgóajtón, biztosan elsőként jön ki” – ironizálunk magunkon azzal, hogy úton-útfélen felemlgetjük a mondást, pedig annak tartalma nem is annyira hízelgő, ha alaposabban belegondolunk. Ha a tudomásunkra jutott kisebb-nagyobb törvényszegéseket a törzsi morálra támaszkodva ítéljük erénynek vagy bűnnek, nem teszünk mást, mint hogy a rokonok világához nyúlunk vissza (egyéni, háztartási szinteken) vagy éppen a korábbi (népies és urbánus, ilyen-olyan vallási vagy etnikai) racionalizálási megoldásokat elevenítjük fel.

Ahogy távolodunk időben a „létező szocializmus” gyakorlatától, ideológiai indoktrinációitól, mindennapi életünk hazug keretétől, egyre jobban körvonalazódik egy másik interpretáció: az, hogy a szovjet megszállás idején a társadalmi béke fenntartására hasznosnak bizonyuló ideológiai keret nem hozott igazán újat és mást. Lerombolt és visszafojtott nyugatos értékeket és viselkedésmódokat, rendkívüli mértékben megnehezítette a kreativitás és az innováció érvényesülését, honorálta a lojalitást, a megfelelést, normává tette a *status quot* és büntette az attól való bármiféle eltérést. A rendszer és annak ideológiai kerete itt tudott maradni, mert itt kellett maradnia, de valójában csak annyi történt, hogy valahogy alkalmazkodtunk hozzá, a saját képünkre formáltuk. Másképpen hívták, akinél ki kellett járni dolgokat. Két nyelven beszéltünk, egy hivatalosan és egy nem hivatalosan, volt két játékszabályrendszerünk, egy formális és egy informális.

Az internacionalista ideológia ellenére volt egy végletekig bezárkózó, protekcionista, mindent szempontból védelmet ígérő gazdaságunk és szociális intézményrendszerünk.

A rendszerváltás után rövid időre úgy tűnt, meg tudjuk változtatni a teljes szabályrendszert. A politikai demokrácia intézményrendszere, benne a képviseleti demokráciával és a többpártrendszerrel működni kezdett, békés hatalomátvételek egymásutánja mutatta meg, hogy lehetséges másra cserélni a politikai garnitúrát. Nem mindig a tényleges kormányzati teljesítmény döntötte el ugyan, hogy ki ment és ki maradt, de hát tegyük a kezünket a szívünkre: azért a megállapodott demokráciákban sem mindig így van ez. Teret nyert a gazdaságban a privatizáció és a verseny, működtek a magántulajdonra épülő piacgazdaság mechanizmusai, modernizálódott a gazdaság, mintha elindult volna a hőn áhított felzárkózás is. A társadalom arra képes része utazni is kezdett.

Az ún. puha átmenet azonban olyan kompromisszumokkal is járt, amelyek számos negatív hatást fejtettek ki később. Az, hogy a természetbeni kárprótlás kérdése nem került komolyan napirendre (sőt a kiscgazdák programja inkább a mainstream politika viccelődésének céltáblája lett), minimum foltot ejtett az új rend tulajdonjogokkal kapcsolatos álláspontján. Az, hogy a szovjet megszállás végén a korábban a társadalom alapszövetéig hatoló hatalomfenntartási mechanizmus a pártvagyon elszámoltatásának elmaradásával, az ügynökügy elmaszátolásával, a magyarországi orosz befolyás ki nem beszélésével és csak többé-kevésbé sikeres visszaszorításával legalább morálisan nem lett helyre téve, bátorítást adott a rendszer összes szereplőjének arra, hogy szembenézés helyett mindenféle felmentéseket keressen a maga számára. Máig nem tudni pontosan, honnan jött az a lépten-nyomon szajkózott vélemény, hogy az első szabadon választott, alapvetően a jogállam kereteit építő kormány valójában a két háború közti politikai rezsím visszaállításán – sőt mi több: magának a faszizmusnak (!) az (újra)építésén – dolgozik. Noha létrejöttek a piacgazdaság intézményei keretei (privatizáció, versenyszabályok, adórendszer stb.), a rendszernek a második gazdaságon (tehát valójában a korábbi „első” rendszer kijátszásán) szocializálódott szereplői valahogy „úgy maradtak”: az elit keveset tett azért, hogy az új intézményeket a magunkénak, az érdekünkben eljárónak érezzük. Az értelmiség által dominált szektorok (oktatás, egészségügy, média) valójában nem vagy csak késve estek át reformokon, ami erősítette, hogy a piacgazdasági szabályokat elkerülő megmondóemberek a „vállalkozókban” – mint a szocializmus idején is tették – az ügyeskedőt, az adócsalót, a gengsztert láttassák. Összességében tehát nem sikerült igazán megteremtteni az új gazdasági működésmód legitimációs bázisát (nem tudtuk „belakni az új házat”), hamar eluralkodott a közvéleményben a keserűség, az elégedetlenség, a piaccal és a demokráciával kapcsolatos székeszis.

Ralf Dahrendorf híres figyelmeztetése (amely szerint a gazdasági és politikai rendszerváltás idejét hónapokban és években mérhetjük, a társadalmi átalakulás azonban inkább emberöltőket igényel) igaznak bizonyult. Igazi tyúk-tojás probléma lehetne annak fölfejtése, hogy egy hagyományos, erős középosztály hiánya okozta-e a rendszerváltás felemás modernizációját (gyors technológiaváltás, fejlettebb, modernebb szektor létrehozása a gazdaság és a társadalom fiatalabb és képzettebb felének, de csak nekik, és a marginalizált lét konzerválása, be nem tartott gondoskodási, ellátási ígéretekkel az alacsonyabban iskolázottak és idősebbek számára), vagy éppenséggel a felemás modernizáció konkrét menete akadályozta egy erőteljes középosztály létrejöttét Magyarországon. Ma az, aki Magyarországon „középen” van (például jövedelmi helyzete tekintetében), annak a tényleges életszínvonala nagyon is ingatag alapokon áll, nincs elég tartaléka arra sem, hogy kisebb-nagyobb javításokat elvégeztesen a ház körül vagy betegség folytán bekövetkező jövedelemcsökkenést pótoljon, netán megfelelő magánmegtakarításokat halmozzon fel későbbi életszakaszaira. A nyelvet beszélő, alkalmazkodni képes réteg szűk, generációsan erősen karakteres, területileg koncentrált Magyarországon. Ebből aztán elég sok minden következik a társadalom és a munkaerőpiac működésére nézve ugyanúgy, mint arra, hogy mik lesznek a népszerű vélemények, a többségi beállítottságok – azaz végső soron milyen lesz a társadalom értékszerkezete. Röviden és velősen: az új magyar polgárosodási folyamat is „gellert kapott” (MORCSÁNYI–TÓTH szerk. 2016).

A társadalomszerkezet és a politika sajátos kölcsönhatásban van egymással, az utóbbi alakítja is, de le is képezi az előbbit. A demokratikus politika szabályrendszere maga szembesítette a különböző politikai vállalkozókat azzal, hogy legalább időlegesen meg kell egymástól szerezniük a vesztesek voksait, ha továbbra is igényt tartanak rá, hogy ott lehessenek az irányítópultnál. Akkor is szükségük van erre, ha meg szeretnék változtatni a játékszabályokat, és akkor is, ha éppenséggel csak használni szeretnék azokat a voksokat a saját hatalomra kerülésük és ottmaradásuk érdekében... És ők ezt a törvényszerűséget fel is ismerték, ki is használták, a saját szolgálatukba állították. Mint ahogy azóta nálunk lényegesen több demokratikus hagyományt felmutatni képes országokban is láthatóan előretörnek napjainkban a nyitottság, a globalizáció és a szédületes technológiai fejlődés veszteséinek szószólói. Vagyis a populisták itt és ott és – legalábbis mostanában – majdnem mindenütt. Ami nem a modernizáció, a befogadás, a kreativitás és az innováció, hanem a status quo, a bezárulás, a megfelelő és a középszer felé tereli az esetleg amúgy is veszítésre álló választót.

A rendszerben időről időre felléptek olyan politikai vállalkozók, akik azal az ígérettel rukkoltak elő, hogy majd megváltoztatják a játékszabályokat. A legnagyobb szabású efféle kísérletről is kiderült azonban, hogy – ér-

demét tekintve – nem a játékszabályok megváltoztatásán dolgozik, hanem azon, hogy azokat a saját szolgálatába állítsa. Ezért aztán nem csökken, hanem nő azoknak a száma Magyarországon, akik szerint az érvényesüléshez nem tehetségre, ambícióra és kemény munkára van szükség, hanem jó helyre kell születni és megfelelő kapcsolatokkal kell rendelkezni.

MÁSOK VAGYUNK-E, MINT MÁSOK?

A politikai populizmus előretörése, bár nálunk sokakat meglepett, nem afféle nemzeti sajátosság és nem is valamiféle nemzetközi trendmeghatározási képesség eredménye. Mint ahogy a magyar érték szerkezet fentebb említett elemeiről is gyaníthatjuk, hogy nem hungarikumok. A bizalomhiány, az igazságtalanságérzet, a szelektív normaértelmezés és a paternalizmus egészen biztosan jó terepet ad azoknak a politikusoknak, akik nem megszabadulni szeretnének ezektől az attitűdöktől, hanem használni azokat. Az, amit Karácsony Sándor lélekmagyarázata megragad a „magyar lélek” európai-ázsiai eredetéből, egyes politikusok számára probléma, mások számára azonban láthatóan a megoldás része. Az érték szerkezetnek a fentiekben leírt konkrét konstellációját komplexen vizsgáló nemzetközi összehasonlítások nincsenek, de az egyes elemek nemzetközi összehasonlító vizsgálatai nem utalnak valamifajta „nemzeti” sajátosságokra. Az európai értékvizsgálatokból készített térképeken (LUIJKX et al. 2016) látható, hogy az északról délre és nyugatról keletre tartó grádiensekből nem ugrik ki lényegileg Magyarország sziluettje, akár a bizalom, akár a tolerancia, akár a normakövetés/normaszegés megítélését vizsgáljuk. A sokkot, amely 2009-ben a fent említett értékvizsgálatunk nyomán az érdeklődő közéleti szereplőket érte, nem az okozta, hogy másoktól nagyon eltérők volnánk, hanem éppen ellenkezőleg: az, hogy pont olyanok vagyunk, mint a környezetünk. Csak hát nem ott vagyunk, ahova képzeljük magunkat (mondjuk Németalföldön), hanem ott, ahová születünk (a Balkántól csak kicsit északra, Csehországtól és Szlovéniától keletre, Ukrajnának meg éppen a szomszédságában...). Tulajdonképpen az elitünkön belül is az tesz különbséget, hogy mindezt a kellemetlen tény, 1. afféle diszkomfortélményként élék-e meg és hazájukat reformokra érett és érdemes helyként fogják fel, esetleg 2. azon keseregnek, hogy „máshova kellett volna születni”, netán el is mennek, vagy 3. úgy ítélik meg, hogy „beleállnak”, élnek a lehetőséggel, és annak ideológusaként vagy a lokális politikai konstelláció szószólójaként lépnek fel.

OKOK ÉS OKOZATOK, SZENVEDÉLYEK ÉS ÉRDEKEK

Visszatérhetünk tehát az eredeti kérdéshez: létezik-e valamifajta cselekvési terv, valamifajta aktív politika a helyzet megváltoztatására? Adható-e valamilyen praktikus tanács annak, aki szeretne „valamit” csinálni...

Na de mit is? ...és miért is?

Kezdjük az utóbbival, vagyis azzal, miért is kellene a jellemzett érték-szerkezettel bármit is kezdeni. Nem tudom, létezik-e erre a kérdésre objektív válasz. Mindenesetre elhiszem azokat az elemzéseket, amelyek a nemzetek gazdagságát és sikerességét az innovációt és a versenyt érvényesíteni hagyó, a járadékot és a teljesítménnyel nem indokolható előnyöket a minimumra szorító, lehetőleg inkluzív, a tehetséget és a kreativitást a közösség minél több tagjának esetében érvényesíteni hagyó berendezkedést látják a tartós siker hátterében (még akkor is, ha időlegesen valamilyen kivételesen fontos természeti erőforrás birtoklása vagy éppen egy szerencsés kezű vagy ügyes szervező diktátor is elérhet eredményt). Ilyen rendszerek kialakulása viszont aligha valószínűsíthető abban a közegben, amelyben a többség másokat okol a saját sikertelensége miatt, amelyben a gazdasági játszmat zéró összegűnek fogják fel, amelyben akkor is állami támogatást igényelnek a szereplők, ha éppenséggel olcsóbb és hatékonyabb lenne más megoldást választani, a versenybe és az ambíció sikerének esélyébe vetett bizalom kicsi és így tovább. Ezért aztán el kell valahogy érni az átfordulást, a működésmód megváltozását, amelyben a szereplők elfogadják egy másfajta üzemmenetet.

Másfelől viszont azt is ki kell találnunk, hogy először mit is kell megváltoztatnunk. Kezdjük egy életből ellesett példával. Tetszőleges budapesti tömegközlekedési eszközön utazva egy ellenőr és egy potyautas konfliktusát látva az utazóközönség szimpátiáját jó eséllyel előbb nyeri el az utas, mint az ellenőr. (Ami nyilván azzal is összefügg, hogy a többiek mennyire szoktak potyázni és hogy az ellenőr mennyire mutatja fel az egyébként más területekről utált hatósági személy viselkedésének jellegzetességeit.) Egy amszterdami villamoson nagy eséllyel az ellenőrrel gondolja azt a tősgyökeres amszterdami, hogy az illetékes egyenruhás az ő érdekében jár el, amikor büntetéssel fenyegeti a potyázást. Kiterjesztve a hasonlatot: mindenütt, ahol van az államnak jóléti szerepvállalása, akadnak olyanok, akik elítélik a potyázót (az adóelkerülőt és a támogatási csalót is). De vannak, akik lúzernek tartják a szabálykövetőket (az adófizetőt és a támogatást csak szükség esetén igénybe vevőt is). A kérdés tehát az, hogy az uralkodó közvélemény, a közösségi előírásrendszer inkább a potyázást ítéli el, vagy inkább a szabálykövetést figurazza ki? Anélkül, hogy hosszan érvelnék mellette, úgy tippelem, hogy adott közösségek sikeresebbek akkor, ha a potyázást elítélik, a közösségi költségekhez való hozzájárulást pedig elismerik. Hasonlóképpen

valószínűleg jobban fejlődnek az alacsonyabb járadékszinten operáló társadalmak, mint azok, amelyekben úton-útfélen természetes vagy mesterséges (a politika által allokált) monopolhelyzetek teremtenek extra jövedelmeket egyes tagok vagy érdekcsoportok számára.

Bajba kerülnének azonban, ha ennél részletesebben és kimunkáltabban szeretnénk megadni társadalmi értékek „jó” és „rossz” kombinációit. Vannak (például a Távol-Keleten) társadalmak, amelyeket a magas megtakarítási ráta (a jövő számára való takarékoskodás) visz előre, míg másokban (például Észak-Amerikában) lényegesen erősebb a hedonizmus (és az eladósodás a jövő számára). Vannak társadalmak, amelyek azért tudnak jól teljesíteni, mert magasra értékelik a vállalkozói kreativitást és innovációt, mások inkább a precizitást és a pontos másolást értékelik. Vannak társadalmak, amelyekben a szabadság és a kockázatvállalás a növekedés motorja, másokban pedig éppenséggel a biztonságérzet és az államilag szervezett oktatási és egészségügyi ellátások teremtik meg az értékteremtés és a versenyképesség feltételeit. A példákat sorolhatnánk. Társadalmat válogatja, hogy mely érték kombinációk hoznak közjót és prosperitást és melyek szét-esést és visszaesést.

A nemzetek gazdagságának tudós kutatói nagyon sok tényezőt soroltak már fel, hogy mi a prosperitás titkos tartaléka. Reménytelen lenne itt kimerítő felsorolásba fogni, vagy éppen elemezgetni, hogy Adam Smith „láthatatlan kéz” gondolatmenete, Joseph Schumpeter „teremtő rombolás” elképzelése vagy éppen Daron Acemoğlu és társai „inkluzív intézmények” elmélete nyújt-e jobban működő modellt az oksági viszonyokra. Az érték szerkezetet illetően klasszikusnak számító Max Weber a magát a protestáns etika alapjára áthelyező, az e világon Istennek tetsző, prudens életet élő és gazdálkodásában hasonló elveket követő embert/vállalkozót rajzolja meg a kapitalizmus létrejöttének főhőseként. De nagyon meggyőző érvek hozhatók fel emellett is, hogy a társadalmak prosperitását nem a szenvedélyek, hanem az érdekek vezérlik (Albert O. Hirschman vagy éppen, más oldalról, Karl Marx). Magát a társadalmi változást a magukat valahogy megszervező új erők (például a polgárság vagy a munkásság) érik el, átalakítva a játékszabályokat és a társadalmi működésmódot. És valóban, a történelem mindenre adott már példát, meg mindennek az ellenkezőjére is. Értelmetlen vállalkozás lenne tehát megpróbálni meghatározni a prosperitáshoz szükséges optimális érték kombinációkat és aztán azon dolgozni, hogy a társadalomba valahogy mesterségesen átvigyük azt. Ahogy az elején kezdtem, szörnyű rezsimeket eredményezett, ha akadtak olyan politikai szereplők, akik elég hatalmat éreztek ahhoz, hogy efféle álmaikat a gyakorlatba átvigyék.

A fenti elképzelések (vagyis hogy egyfajta érték kombinációt akár érdemes lehetne elterjeszteni) egyik „szelídebb” fajtája az, amikor értelmiségiek kiszemelnek maguknak egy másik országot, majd elkezdnek azon

dolgozni, hogyan lehetne az adott ország működés módját átemelni. Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznánk, ki szeretném emelni: nem tartom reálisnak, hogy Görögországban Svédországot, Magyarországon Svájcot stb. meg lehetne valósítani. Egészen biztosan át lehet emelni egyes intézményi technikákat, megoldásokat (óvatos hatásvizsgálatok után) és egészen biztosan lehetséges, hogy lassú intézményi innovációkkal és nemzetek közötti vagy feletti együttműködésekkel intézményi harmonizációt érjünk el. Nyugodtan kizárhatjuk azonban azt, hogy intézményrendszereket importálni lehetne. A rossz hír az, hogy ezt a folyamatot aprólékosan ki kell dolgozni, meg kell szenvedni. Működni akkor fognak ezek az intézmények, ha a kiinduló rendszer szereplői az érdekükben állónak tartják a befogadásukat.

Sokkal több értelme van, azt hiszem, annak, hogy meghatározzuk azokat az elemeket, amelyek egészen biztosan *nem* segítik a közösség fejlődését. Nem tudom tehát megmondani azt, hogy mit kellene tenni, de meg tudom mondani, mit nem lenne szabad engedni túlzottan érvényesülni hagyni a társadalom értékszerkezetében. Fontos kiemelni: nem valamiféle esztétikai okok vezérelnek ebben. Nem azt mondom, hogy szebb, ha x dolgot tesszük, mint ha x dolgot nem tesszük vagy ha mondjuk az ellenkezőjét tesszük. Ennél azért többet tud a társadalomtudomány. Azt ugyan nem biztos, hogy meg tudjuk mondani, mit kell tenni, de azt azért meg tudjuk mondani, hogy ez vagy az a jelenség már sokszor okozta népességcsoportok vagy közösségek vesztét, és azt javasoljuk, hogy el kellene kerülnünk ezt vagy azt a tettet.

Ebből a szempontból a magyar társadalom értékszerkezetével kapcsolatos fenti állítások, amelyekkel az eszme-futtatást kezdtük, elég hasznosaknak tűnnek. Kivétel nélkül mind olyan jelenségekre hívják fel a figyelmet, amelyek túltengésük esetén negatív, destruktív hatással fognak járni a társadalomra vonatkozóan.

Hol is tartottunk 2009-ben és hol is tartunk most?

A már hivatkozott értékkutatás zárótanulmányában ezt írtuk 2009-ben:

- Miközben a gazdaságban és társadalomban a bizalom felépüléséhez (ami nem szimmetrikus a bizalom leépülésével, tehát annál sokkal lassúbb és nehezebb folyamat) pozitív, egymást szisztematikusan megerősítő tapasztalatok tömege szükséges, és ebben az állam nagyon óvatosan és gondosan megtervezett intézményi innovációk révén tud csak részt venni (ha egyáltalán). A kormányzatoknak nagyon óvatosan kell eljárniuk a bizalom építése érdekében (persze amennyiben van erre szándékuk), hiszen a bizalom és a társadalmi tőke többnyire nem a kormányzati tevékenységből fakad.
- A centralizált állam nemcsak úgy rombolhat bizalmat, hogy közvetlenül hierarchikus rendbe szervezi és összetöri a horizontális hálózato-

kat, hanem közvetetten is, ha az általa létrehozott intézmények gyengíthetnek/kiszoríthatnak elsődleges társadalmi közösségeket (például a generációk egymásrautaltságát lazítva a társadalombiztosítás révén, családokat a gyermekintézmények és az oktatás kiterjesztése révén és más módokon).

2009-ben továbbá azt is írtuk, hogy:

- Az állam a legtöbbet akkor teheti a bizalom építése érdekében, ha mindent elkövet a tulajdonjogok, a közbiztonság és más közjavak előmozdításáért. Fontos az is, hogy a köz intézményei a saját területükön fair, átlátható procedúrákat kövessenek, egyenlő mércével mérjék az állampolgárokat. Összességében tehát a bizalom infrastruktúrájának erősítésére van szükség. Ha az állampolgár elfogadja (legitimnek tartja és sajátjának tekinti) a köz intézményeit, akkor bízunk bennük, és ha bízunk bennük, akkor a más állampolgároknak is bízni fog.
- A bizalom építésének elengedhetetlen feltétele, hogy az egyes állami intézmények külön-külön is világossá tegyék saját küldetésüket és annak érdekében tevékenykedjenek: számoljanak el az adóforintokkal, tevékenységükkel mindig a jó oldalon álljanak. Ennek megfelelően, ahol lehet, napi gyakorlatukkal és állásfoglalásaikkal a közmorál erősödését segítsék elő, és ne hagyják, hogy egyébként fontos jogintézmények bűnös gyakorlatokat is védelmezzenek.
- Bizonyos mértékig a szükségből erényt lehetne kovácsolni azzal, hogy megpróbáljuk megérteni és megértetni: nagy szüksége van az országnak azokra az intézményekre, amelyek ellenőrzik a mindenkori központi hatalmat és a kormányzatot. Az intézmények birtokbavételét, elfogadottságának növelését hozhatná magával, ha sikerülne bebizonyítani: a demokratikus intézmények lényegéhez tartozik, hogy egymást ellenőrző mechanizmusok segítségével megakadályozzák, hogy valamiféle hatalmi egyensúlytalanságok a politikai közösség gazdasági és társadalmi túlélését veszélyeztessék.
- Fontos előrelépést jelenthet, ha az állam tartózkodik azoknak a tevékenységeknek az államosításától, amelyeket a civil társadalom és a magánszektor is el tudna végezni.
- Végezetül, az állam intézményei felvállalhatnak egyfajta proaktív szerepet is: törekedhetnek arra, hogy a társadalomban épüljenek a köztes csoportok, helyi közösségek, valamint terjedjenek a segítő és önkéntes szervezetek. Ezzel azonban nagyon óatosan kell bánni, mint ahogy azzal is, hogy a politikusok engedjenek a kísértésnek, és kommunikációs kampányokkal tegyenek kísérletet a lakosság értékeinek megváltoztatására.

2009-ben megállapítottuk, hogy a bizalom helyreállítása terén az egymást követő politikai rezsimiek Magyarországon a rendszerváltás előtt és után, a háború előtt és azóta rengeteg kárt okoztak. Most, 2017-ben bizvást megállapíthatjuk azt is, hogy a helyzet az utóbbi hat-hét évben sem lett jobb. A legutóbbi „fülkeforradalom” óta követett állami gyakorlat meg, ahelyett, hogy ezen változtatott volna, belesimult a korábbi gyakorlatba. Sőt:

- Ahogy említettük, a társadalom „törzsiesítése” tovább folytatódott, annak összes káros hatásával (mindenekelőtt a morális kérdések relativizálásával) együtt.
- Az államot ellenőrző intézményeknek nemcsak hogy a megerősítése nem történt meg (amire pedig már 2009-ben is nagy szükség lett volna), hanem szisztematikus rombolásuk és „irányba állításuk” következett be.
- Az elmúlt pár évben a politikai elitben megbomlani látszik a korábban megkérdőjelezhetetlennek gondolt nyugatos konszenzus. A „Brüsszellel” folytatott folyamatos harcok után a 2016 őszi „migrációs” népszavazás – amelyik már rég nem a bevándorlásról szólt, hanem arról, akarunk-e a korábban általunk is választott nemzetközi közösség kooperatív tagja lenni –, majd pedig a 2017 tavaszi „állítsuk meg Brüsszelt” kampány kifejezetten és expliciten felszínre hozott egyfajta kelet-nyugat törésvonalat a politikában.

Mivel azonban a politikai elitek teljesítménye – különösképpen az intézményleépítés és a bizalomrombolás forgatókönyveit illetően – viszonylag gyorsan átszivároghat az állampolgárok fejébe, preferenciáiba, állásfoglalásaiba, nem lehetünk túlzottan optimisták abban a tekintetben, hogy „jó” irányba változik-e az értékszerkezet, vagy pedig belecsúszunk valamifajta kollektív bódulatba, amiből aztán később, amikor kiderül, hogy mennyire nem hatékony mindez sem társadalmi, sem gazdaságszervezési szempontból, csak hidegzuhany, keserűség és csalódottság után tudunk esetleg kijönni belőle.

UTÓIRAT

Ha valaki figyelmesen végigolvassa a fentieket, azt látja – akárhogy csűrjük és csavarjuk –, hogy a gazdasági prosperitás kulturális és intézményi feltételei közül azt látom alapvetőnek, hogy gyökeresedjen meg Magyarországon a liberális demokrácia és a versenyen alapuló piacgazdaság. Hosszú távon azt tartom kedvezőnek, ha ennek megvan a széles körű elfogadottsága (legitimitása) a közvéleményben és a társadalom értékszerkezetében. Az általam pozitívnak tartott – és meggyőződésem szerint a

társadalom fejlődése szempontjából kulcsfontosságú – értékek valójában ennek a liberális demokráciának és a versenyen alapuló piacgazdaságnak nevezett gazdasági, társadalmi és politikai rezsimnek a „kellékei”. A rendszerváltás után sokáig hittem azt, hogy legalább ebben a tekintetben széles körű a konszenzus a magyar társadalomban. Az utóbbi időszak fejleményei azonban nyugtalanítóak ebből a szempontból. Mintha a magyar társadalom immunrendszere, védekezőképessége nem is lenne olyan erős ebben a vonatkozásban, mint korábban hittük/hittem. A magyar állampolgárnak a saját hétköznapi preferenciáit illetően aligha van kétsége afelől, hogy micsoda értéket jelentenek számára azok a termékek és szolgáltatások (az okostelefontól a megbízható autókig, a civilizált nyaralási helyszínektől a viszonylag jól fizető munkahelyekig, a kulturális örökség megszámlálhatatlan kincsétől a közbiztonság és a közegészségügy komfortjáig stb.), amelyek mind a fent leírt gazdasági és politikai berendezkedésnek a produktumai. Valahogy azonban mégsem tiltakozik azonnal és nagyon határozottan akkor, amikor egy olyan politikai berendezkedést próbálnak „eladni” neki, amelyik az egyéni állampolgárok szintjén szánalmasan rosszul teljesít. Talán abban lehet bízni, hogy az állampolgár egyszer rájön arra, hogy a technológiai innovációhoz, a fejlődéshez és a boldogabb élethez rendkívül hasznos kellék a szabadság is, gazdasági és politikai értelemben egyaránt. Mindehhez egyszerűen tanulás, utazás, világlátás kell. A zárt gondolkodásnak ugyanis a provincializmus, az információhiány és a szervilizmus adja a táptalaját, míg a nyelvtudás, a mobilitás, a világlátás, az iskolázottság a legfontosabb ellenségei.

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

- CSONTOS–KORNAI–TÓTH 1996
 CSONTOS László – KORNAI János – TÓTH István György: „Adótudatosság és fiskális illúziók” in ANDORKA Rudolf – KOLOSI Tamás – VUKOVICH György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*, Budapest, TÁRKI, 1996, 238–271.
- HANKISS et al. 1982
 HANKISS Elemér et al.: *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között*, Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet, 1982.
- KARÁCSONY 1985
 KARÁCSONY Sándor: *A magyar észjárás*, Budapest, Magvető, 1985.
- KELLER 2014
 KELLER Tamás: „Mégfogyva bár, de törve... Mérsékeltlen javuló mutatók, súlyosan növekvő politikai polarizáltság a magyar értékrendszerben, változások 2009 és 2013 között” in KOLOSI Tamás – TÓTH István György (szerk.): *Társadalmi riport 2014*, Budapest, TÁRKI, 2014, 375–403, tarki.hu = goo.gl/xSXUUu

- KELLER–TÓTH 2013 KELLER Tamás – TÓTH István György: *Értékszerkezet – polarizálódó politikai térben*. 2013. Összefoglaló prezentáció, 2013. november 22., tarki.hu = goo.gl/Q1dhBz
- KORNAI 1980 KORNAI János: *A hiány*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- LUIJKX et al. 2016 Ruud LUIJKX et al.: *European Values in Numbers. Trends and Traditions at the Turn of the Century*, Leiden–Boston, Brill Academic Publishing, 2016.
- MORCSÁNYI–TÓTH szerk. 2016 MORCSÁNYI Géza – TÓTH István György (szerk.): *A magyar polgár*, Budapest, Magvető–Tárki, 2016, tarki.hu = goo.gl/YjtzEC
- TÓTH 2010 TÓTH István György: „A társadalmi kohézió elemei: bizalom, normakövetés, igazságosság és felelősségérzet – lennének...” in KOLOSI Tamás – TÓTH István György (szerk.): *Társadalmi riport 2010*, Budapest, TÁRKI, 2010, 254–287, tarki.hu = goo.gl/YEg7lp
- TÓTH szerk. 2016 TÓTH István György (szerk.): *A háztartások viselkedése a válság idején és azt követően*. A „Makro sokkok – mikro válságok: sikeres és sikertelen háztartási alkalmazkodás a válság idején Magyarországon. A Tárki Háztartás Monitor kutatás” záróbeszámolója, Budapest, TÁRKI, 2016, tarki.hu = goo.gl/XCasy5